

Discourse Analysis of the Novel *Ali and Nino*; A Study of Intercultural Relations between Muslims and Christians in the South Caucasus Region from 1910 to 1920*

Amirreza Abbaszadeh Bavili

PhD student in Culture and Communication at Imam Sadiq University, Tehran, Iran
ar.abbaszadeh@isu.ac.ir

10.22034/CDRJ.2025.478270.1017

0009-0009-4847-3521

Hassan Bashir

Professor of Culture and Communication at Imam Sadiq University, Tehran, Iran
bashir@isu.ac.ir

0000-0003-0793-6832

Javad Sabouri Kazaj

PhD student in Cultural Policy at Imam Sadiq University, Tehran, Iran
j.sabouri@isu.ac.ir

0009-0006-4230-6659

ABSTRACT

The novel Ali and Nino is an important work for understanding the cultural atmosphere of the South Caucasus between the two world wars, a representation of the intergenerational transformation of the Azerbaijanis of this region from the culture of the East to the West and understanding the formation of anti-colonial nationalist ideas there. The current research, using the PDAM discourse analysis method and using the teachings of the theory of identity negotiation, to study the quality of the reflection of the intercultural communication between Muslims and Christians and the identification of the people living in the geography of the South Caucasus in the years 1910 to 1920 deals in this novel. According to the identity negotiation theory, people in multicultural societies negotiate the differences and similarities they perceive between themselves and the society, the result of which is the formation of their identity, in this research as well. The multicultural atmosphere of the South Caucasus region has provided a suitable platform for identity negotiation. The results of this research and the identity and cultural currents of the South Caucasus region are: The modern current that sees the horizon of progress in the West; Eclectic ideas that combine East and West; The trend of seeking identity and seeking independence, which provides the basis for the new state-nations; The approach of the peaceful life of the people of the diverse cultures of the region; The resistance of different cultures against each other, which is mainly based on religious and ethnic values.

Received: 13/09/2024
Accepted: 04/03/2025

Keywords:

Ali and Nino, South Caucasus, Intercultural Communication, PDAM Discourse Analysis, Identity, Azerbaijan.

*. The contents of the Journal reflect the thoughts and views of the authors, and the Journal is not responsible for this.

تحلیل گفتمان رمان علی و نینو؛ بررسی ارتباطات میان فرهنگی مسلمانان و مسیحیان در منطقه قفقاز جنوبی از سال ۱۹۱۰ تا ۱۹۲۰ میلادی*

doi 10.22034/CDRJ.2025.478270.1017

امیررضا عباس‌زاده باوبلی

دانشجوی دکتری فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام؛ تهران، ایران

ar.abbaszadeh@isu.ac.ir

0009-0009-4847-3521

حسن بشیر

استاد دانشکده فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام؛ تهران، ایران

bashir@isu.ac.ir

0000-0003-0793-6832

جواد صبوری کزج

دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی دانشگاه امام صادق علیه‌السلام؛ تهران، ایران

j.sabouri@isu.ac.ir

0009-0006-4230-6659

چکیده

رمان علی و نینو اثری مهم برای شناخت فضای فرهنگی قفقاز جنوبی در بین دو جنگ جهانی، نمایشی از تحول بین‌نسلی آذربایجانی‌های این منطقه از فرهنگ شرق به غرب و فهم شکل‌گیری اندیشه‌های ملی‌گرایانه ضد استعماری در آنجاست. پژوهش حاضر با استفاده از روش تحلیل گفتمان پدام و با بهره‌گیری از آموزه‌های نظریه مذاکره بر سر هویت، به مطالعه کیفیت بازتاب ارتباطات میان فرهنگی مسلمانان و مسیحیان و هویت‌یابی مردمان ساکن در جغرافیای قفقاز جنوبی (به‌ویژه منطقه جمهوری آذربایجان کنونی) در سال‌های ۱۹۱۰ تا ۱۹۲۰ میلادی در این رمان می‌پردازد. طبق نظریه مذاکره بر هویت، مردمان در جوامع چندفرهنگی در زمینه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی که بین خود و جامعه درک می‌کنند، دست به مذاکره می‌زنند که نتیجه آن شکل‌گیری هویت‌شان است، در این پژوهش نیز فضای چندفرهنگی قفقاز جنوبی بستر مناسبی برای مذاکره بر هویت فراهم آورده است. نتایج این تحقیق و جریان‌های هویتی و فرهنگی منطقه قفقاز جنوبی در سال‌های بین ۱۹۱۰ تا ۱۹۲۰ میلادی عبارتند از: ۱) جریان متجدد که افق پیشرفت را در غرب می‌بیند؛ ۲) اندیشه‌های التقاطی که شرق و غرب را با هم ترکیب می‌کند؛ ۳) جریان هویت‌طلبی و استقلال‌خواهی که زمینه دولت - ملت‌های نوین را فراهم می‌کند؛ ۴) رویکرد کلی زندگی مسالمت‌آمیز مردمان فرهنگ‌های متنوع منطقه است؛ ۵) مقاومت فرهنگ‌های مختلف در برابر یکدیگر که عمدتاً مبتنی بر ارزش‌های دینی و قومی است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۴

واژگان کلیدی:

علی و نینو، قفقاز جنوبی، ارتباطات میان فرهنگی، روش عملیاتی تحلیل گفتمان (پدام)، هویت، آذربایجان.

* مطالب مندرج در فصلنامه مبین اندیشه‌ها و دیدگاه‌های نویسندگان است و از این بابت مسئولیتی متوجه فصلنامه نیست.

مقدمه

منطقه قفقاز جنوبی در همسایگی شمال غربی فلات ایران شامل سه کشور گرجستان، آذربایجان و ارمنستان است. این سه جمهوری تا پیش از اعلام موجودیت و استقلال در سال ۱۹۱۸ میلادی، ذیل امپراتوری روسیه تزاری، تحت امر نایب‌السلطنه قفقاز در تفلیس، یک منطقه عمومی را تشکیل می‌دادند. در پی انقلاب روسیه در سال ۱۹۱۷ میلادی، به موازات خلع تزار در پتروگراد، نایب‌السلطنه قفقاز نیز در تفلیس از قدرت کنار رفت و خلأ قدرت و همچنین در پی آن هرج‌ومرج، منطقه قفقاز را فرا گرفت. در این فرصت سه جمهوری گرجستان، آذربایجان و ارمنستان اعلام موجودیت و استقلال از روسیه کردند. البته این استقلال‌طلبی فرجام خوشی نداشت و پس از یک دوره کوتاه تقریباً دوساله، توسط نیروهای ارتش سرخ شوروی تسخیر و بار دیگر به مناطق تحت سلطه روسیه بازگردانده می‌شوند.

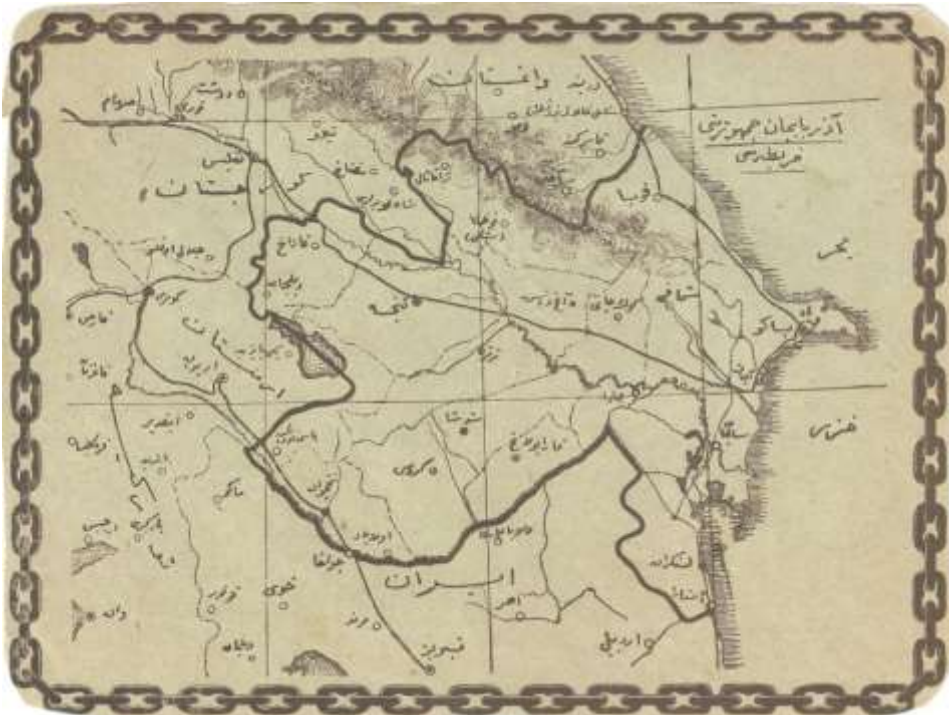

نمودار شماره ۱. خط زمانی رخدادهای تأثیرگذار بر قفقاز بین سال‌های ۱۹۲۰-۱۹۱۰

دهه دوم قرن بیستم میلادی، دوره بسیار مهمی از نظر تأثیرات بلندمدت فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در آینده منطقه قفقاز است. این دهه هم‌زمان با بازگشت متفکران مسلمانی بود که برای تحصیل علوم به اروپا رفته بودند و اکنون با خود افکار جدیدی را نیز سوغات آورده بودند. از سوی دیگر تغییر و تحولات سیاسی این دوره فرصتی را برای متفکران فراهم آورد تا با ایجاد پایگاه‌های فکری و سیاسی برای خود، توانستند این تفکرات را بین مردم نهادینه کنند. از جمله این پایگاه‌های فکری لیبرال‌دموکراسی و سوسیالیسم بود که جدال سیاسی و میدانی این دو تفکر، منجر به شکست و از بین رفتن نخستین جمهوری دموکراتیک

آذربایجان در برابر قوای شوروی شد (بعقوبزاده، ۱۳۷۹: ۶۵-۵۰).

منطقه قفقاز همچنين محل تلاقی تمدنی شرق و غرب و محل زندگی سه گروه عمده قومی مسلمانان، ارمنه و گرجی‌هاست. مردم مسلمان منطقه که تا پیش از حمله روس به ایران در این منطقه سیادت داشتند، پس از تشکیل دیوان‌سالاری روسی در قفقاز با پرسشی هویتی مواجه شده بودند که آیا به تمدن شرق تعلق دارند یا به غرب؟ در طرف دیگر ارمنه و گرجی‌هایی قرار داشتند که پس از تصرف قفقاز توسط روس‌ها به جهت اشتراک دینی با روس‌ها، خود را با وضعیت موجود هماهنگ کرده و تعلق خاطر به تمدن غرب را اظهار می‌کردند. مطالعه تحولات فرهنگی و ارتباطات میان‌فرهنگی مسلمانان و مسیحیان در این دوره در مطالعات قفقاز بسیار حائز اهمیت است و رمان علی و نینو نیز روایت‌گر این ایام منطقه قفقاز است.

تصویر شماره ۱. نقشه جمهوری آذربایجان در سال ۱۹۱۸ (آذکاتالوگ، ۲۰۲۱)

1. Azərbaycan Cümhuriyyətinin (1918-1920) xəritəsi - Photo #176 - AzKataloq | Azərbaycanın Onlayn Foto və Sənəd Arxivi - Online Photo and Document Archive of Azerbaijan

رمان «علی و نینو» به‌مثابه تاریخ اجتماعی آن دوره نشان می‌دهد که چه مسیرهای ذهنی و تاریخی‌ای در میان نخبگان و مردمان عادی آذری مسلمان و مسیحی گرجی و ارمنی قفقاز در جریان بوده است و آن‌ها را به این نتیجه رسانده که تنها گزینه پیش رو استقلال و تشکیل کشورهای مستقل است. شخصیت‌های مختلف این رمان هرکدام نماینده قشری از اقوام قفقازی هستند که در نهایت همگی در آرمان دفاع از دولت‌های ملی خود به اشتراک می‌رسند. گفتنی است متن مورد تحلیل از رمان علی و نینو با تطبیق نسخه ترجمه فارسی به ترجمه احد فرهمندی، چاپ ۱۳۹۵ در انتشارات آذرتوران و نسخه ترکی آذربایجانی به ترجمه برادران وزیراف به دست آمده است.

در همین دوره، ایران نیز در عهد احمدشاه قاجار، درگیر قحطی بزرگ ناشی از حضور متفقین بوده است. حضور قوای بیگانه در کشور همراه با درگیری‌ها و رقابت‌های داخلی باعث ضعف شدید قدرت مرکزی شده بود و توان توجه به رخداد‌های پیرامونی را از آن سلب می‌کرد.

در این کتاب دو خط داستانی عشق و نفرت، مانند دو خط راه‌آهن مقابل هم و به شکل موازی در حال حرکت‌اند. عشق به غرب و دستاوردهای تمدنی غرب و هم‌زمان تنفر از غربی شدن، و ازسوی دیگر ترس از دست دادن سنت‌های شرقی در دل علی، شخصیت اول داستان موج می‌زند. در نهایت این دو خط موازی با پیروزی عشق بر نفرت پایان می‌پذیرد و علی قبول می‌کند فرزند او و نینو، یک اروپایی غربی به حساب بیایند (یورد اوغلو، ۲۰۲۱).

در این پژوهش سعی می‌شود، سطوح عمیق و پنهان ارتباطات میان‌فرهنگی مسلمانان و مسیحیان، در رمان علی و نینو - که بیانگر ذهنیت نخبگان دوره ۱۹۱۰ تا ۱۹۲۰ میلادی است - کشف و استخراج شود و هویت‌یابی ملی اقوام قفقازی از طریق گفت‌وگو با یکدیگر و توافق آن‌ها بر سر هویت ملی مورد کاوش قرار گیرد. اهمیت رمان از آن جهت است که به شکل عینی و واقع‌بینانه‌ای وضعیت فرهنگی و تاریخی سال‌های ۱۹۱۰ تا ۱۹۲۰ میلادی را در منطقه قفقاز ترسیم کرده و همچنین ارتباطات میان‌فرهنگی مسلمانان با مسیحیان را مورد توجه قرار

می‌دهد. فهم این دوره کمک شایانی به درک این موضوع می‌کند که کدام تحولات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در مناطق از دست‌رفته ایران در عهدنامه‌های گلستان و ترکمنچای رخ داده است که اکنون اغلب آن‌ها دیگر خود را ذیل هویت فرهنگی ایرانی یا نزدیک بدان محسوب نمی‌کنند. همچنین فهم این دوره سبب می‌شود در تحلیل مسائل سیاسی و فرهنگی جدید قفقاز جنوبی، همچون مناقشه قره‌باغ، بتوان تحلیل دقیق و متناسبی ارائه کرد.

۲. پیشینه تحقیق

پژوهش‌های علمی محدودی در حوزه ابعاد هویتی شکل‌گیری کشورهای منطقه قفقاز جنوبی به‌ویژه جمهوری آذربایجان صورت گرفته است که در ادامه به برخی از آن‌ها می‌پردازیم. مقاله‌ای با عنوان «ضرورت‌ها و عوامل مؤثر بر اتحادها در قفقاز جنوبی» توسط مرتضی نورمحمدی و وحید شربتی در سال ۱۳۹۳ به انتشار رسیده است. بر اساس این پژوهش فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی آثار بسیار مهمی را در محیط امنیتی مناطق جداشده از آن از جمله قفقاز جنوبی بر جای گذاشت. پدیداری سه کشور آذربایجان، ارمنستان و گرجستان در منطقه قفقاز جنوبی موجب شد معادلات امنیتی و الگوی تعاملات منطقه‌ای، تحت تأثیر حضور و تعدد بازیگران و پیچیدگی و تنوع موضوعات منطقه‌ای از جمله مسائل قومی، اختلاف‌های سیاسی و سرزمینی و مشکلات اقتصادی متحول شود. حضور بازیگران خارجی و متعدد از جمله دولت‌ها و اتحادهای مختلف از مهم‌ترین تحولات امنیتی و اقتصادی کشورهای قفقاز جنوبی به شمار می‌آید.

مقاله «روند دولت - ملت‌سازی در جمهوری آذربایجان؛ هویت دولت در حال ملی‌شدن» توسط افشین زرگر در سال ۱۳۸۸ منتشر شده است. بر اساس این تحقیق، جمهوری آذربایجان در دوران پس از استقلال با مسائل اساسی همچون تقابل قومیت‌ها، مشکلات مرزی، مسائل دولت - ملت‌سازی و برتری روسیه و آثار آن بر سیاست‌هایش مواجه بوده است. در این مقاله مسائل دولت - ملت‌سازی از منظر هویتی مطالعه شده است.

مقاله‌ای با عنوان «پان‌ترکیسم: برساختن هویت و شکل‌گیری جمهوری آذربایجان (۱۸۹۰ تا

۱۹۲۰)» توسط الهه کولایی و مریم نظامی در سال ۱۳۹۸ منتشر شده است. بر اساس این پژوهش، شکل‌گیری جمهوری دموکراتیک آذربایجان (۱۹۲۱-۱۹۱۸) در دوران اوج‌گیری جنبش‌های ملی‌گرایانه در مناطق مختلف جهان صورت گرفت. قفقاز نیز از جمله مناطقی بود که از موج دولت - ملت‌سازی پس از جنگ اول جهانی تأثیر زیادی پذیرفت و دولت‌های مستقل از دل آن سر بر آوردند. گزینش نام «آذربایجان» برای منطقه‌ای که تا پیش از آن «اران» نامیده می‌شد، برای ایرانیان اقدامی در راستای زمینه‌سازی جدایی مناطق ترک‌نشین ایران و تحقق رویای الحاق‌گری پان‌ترک‌های عثمانی و قفقاز تعبیر شد. جمهوری آذربایجان نمونه‌ای ایدئال از واحد ملی است که بدون هیچ سابقه‌ای در تاریخ پیش از قرن نوزدهم، به یک‌باره در جریان مبارزه‌های سیاسی و اجتماعی منتهی به فروپاشی تزارها شکل گرفت. در تحلیل شکل‌گیری جمهوری آذربایجان، رویکرد این نوشتار تمرکز بر فرایندی است که در آن سه نسل از روشنفکران، به برساختن «ایده ملت» در میان مسلمانان قفقاز پرداختند و مبنایی برای تلاش‌های سیاسی در این زمینه فراهم آوردند.

همان‌گونه که بررسی شد، تحقیقات صورت‌گرفته درباره ابعاد هویتی شکل‌گیری جمهوری آذربایجان از نظر کمی، بسیار محدود است و عمدتاً متکی بر تحلیل‌های سیاسی و تاریخی بوده است. این در حالی است که در پژوهش حاضر رویکرد میان‌فرهنگی مورد توجه و تأکید است و از این نظر نوآوری دارد. همچنین در این پژوهش، رمانی به نام «علی و نینو» با روش تحلیل گفتمان مورد تحلیل قرار گرفته است که از نظر روشی و همچنین مطالعه موردی، رمان جدیدی است.

۳. ادبیات پژوهش

۱-۳. ارتباطات میان‌فرهنگی^۱

شکل‌یابی گروه‌های مختلف انسانی با انواع آداب‌ورسوم و فرهنگ‌های متفاوت و تلاش آن‌ها برای ارتباط‌گیری با گروه‌های انسانی دیگر، سبب پیدایش مقوله ارتباطات میان‌فرهنگی شده

1. Intercultural communication

است (صبوری کزج، ۱۴۰۱: ۲۹). ارتباطات میان‌فرهنگی از نظر گادیکانست، ریچ و اوگاوا، ارتباط افرادی از فرهنگ‌های مختلف است (بشیر، ۱۳۹۵: ۱۸۰). در واقع می‌توان گفت مهم‌ترین مؤلفه ارتباطات میان‌فرهنگی وجود دو فرهنگ و انتقال پیام از یک فرهنگ به فرهنگ دیگر است (رضی، ۱۳۷۷: ۱۵۰). در ارتباطات میان‌فرهنگی، شخصی مبتنی بر پیشینه فرهنگ خویش، پیامی را رمزگذاری می‌کند و شخص دیگر بر اساس چهارچوب فرهنگی خویش، آن را رمزگشایی می‌کند (بشیر، ۱۳۹۳: ۷۲). در واقع، ارتباطات میان‌فرهنگی به هرگونه تبادل اطلاعات بین گیرنده پیام و فرستنده پیام گفته می‌شود. به گونه‌ای دیگر ارتباطات میان‌فرهنگی فرایندی نمادین است که در آن مردم با فرهنگ‌های متفاوت، معانی مورد نظر خود را با یکدیگر به اشتراک می‌گذارند (Lustig and Koester, 1999: 52).

۲-۳. هویت فرهنگی

هویت به دیدگاه بازتابی ما از خودمان و برداشت دیگران از تصورات ما در دو سطح اجتماعی و فردی اشاره می‌کند. افراد هویت‌های خود را از طریق تعامل با دیگران در گروه‌های فرهنگی به دست می‌آورند و گسترش می‌دهند. دو پرسشی که اغلب در زندگی روزانه از خودمان می‌پرسیم، عبارت‌اند از اینکه من کیستم؟ و تو کیستی؟ تلاش برای پاسخ‌گویی به این دو پرسش به شدت تحت تأثیر اجتماعی شدن فرهنگ، اجتماعی شدن خانواده، فرایندهای فرهنگ‌پذیری و تغییرات هویتی در بین ما انجام می‌گیرد (گادیکانست، ۱۳۹۶: ۳۷۴). علاوه بر این، هویت نیز همانند معنا ذاتی نیست و محصول توافق و عدم توافق است و می‌توان در باب آن نیز به چون‌وچرا پرداخت (جنکینز، ۱۳۸۱: ۸). هویت فرهنگی نیز شامل همبستگی و یکپارچگی بافت معنوی جامعه است که به‌واسطه آن، افراد یک حوزه، خود را متعلق به هم می‌دانند و از نظر دیگران متعلق به هم شناخته می‌شوند. در حقیقت، هویت، مجموعه آداب، رسوم، اعتقادات، علوم و هنرهایی است که عمدتاً به‌وسیله زبان و خط فراگرفته می‌شوند. در واقع، این دو مجموعه، هویت فرهنگی یک جامعه را شکل می‌دهند (روح‌الامین، ۱۳۸۸: ۹۶). مفهوم هویت فرهنگی به احساس تعلق یا اتصال به فرهنگ بزرگ‌تر اشاره می‌کند. برای گفت‌وگو درباره

هویت‌های فرهنگی و قومی با گروه‌های مختلف قومی و فرهنگی، نیاز داریم تا به‌طور عمیق محتوا و برجستگی مسائل هویت قومی و فرهنگی را درک کنیم (گادیکانست، ۱۳۹۶: ۳۸۰).

۳-۳. نظریه مذاکره بر سر هویت

نظریه مذاکره بر سر هویت، بر هویت یا بازتاب خودانگاره به‌عنوان مکانیسم توضیحی فرایند ارتباطات میان‌فرهنگی تأکید دارد. مفهوم مذاکره به‌عنوان یک فرایند کنش‌مند تعاملی تعریف می‌شود که به موجب آن افراد در یک موقعیت میان‌فرهنگی سعی می‌کنند تا تصویر شخصی مطلوبی را از خود و دیگران نمایش دهند، تعریف کنند، به چالش بکشند یا مورد حمایت قرار دهند (گادیکانست، ۱۳۹۶: ۳۸۴). از دید هرمانس (۲۰۰۳) نظریه مذاکره بر سر هویت در پاسخ به پرسش درباره رابطه خود با دیگران معنا می‌یابد. جوانان در جوامع چندفرهنگی درباره تفاوت‌ها و شباهت‌هایی که بین خود و جامعه درک می‌کنند یا ایجاد احساس تعلق به گروه‌های اقلیت یا اکثریت، در درونشان دست به مذاکره می‌زنند که نتیجه آن شکل‌گیری هویتشان است. او موقعیت‌های مختلف زمانی و مکانی را فضاهایی برای ایجاد این مذاکره می‌داند. این موقعیت‌ها به دو دسته داخلی و خارجی تقسیم می‌شوند. موقعیت‌های داخلی توسط افراد و به‌عنوان درکی از هویت خودشان فهم می‌شود و موقعیت‌های خارجی همان محیط زیست افراد اعم از اشیا یا سایرین است (Cline & Abreu, 2012: 498). از دیدگاه مذاکره بر سر هویت، ما می‌توانیم پیش‌بینی کنیم افرادی که بتوانند خلاقانه چالش‌های دوگانه هویتی، امنیت - آسیب‌پذیری، شمولیت - تمایز، پیش‌بینی‌پذیری - عدم پیش‌بینی‌پذیری، وابستگی - استقلال، تغییر - ثبات را مدیریت کنند، همان افرادی هستند که تبدیل به فرهنگ‌گراهای فعال و عاملان تحول و پویایی فرهنگی خواهند شد (گادیکانست، ۱۳۹۶: ۳۹۷).

۴. روش‌شناسی

این پژوهش به دنبال کشف لایه‌های درونی‌تر و عمیق‌تر موجود در متن رمان علی و نینو و همچنین یافتن الگوی ارتباطی مسلمانان و مسیحیان در منطقه قفقاز بین سال‌های ۱۹۲۰-۱۹۱۰

میلادی است؛ از این رو روش تحقیق مقاله کیفی و به صورت تحلیل گفتمان^۱ است. نظریه گفتمان از روش تحلیل گفتمان جدا نیست و درحقیقت می توان آن‌ها را دو روی یک سکه دانست (بشیر، ۱۳۹۸: ۱۳۵). تعاریف مختلفی برای گفتمان ارائه شده است، اما در بسیاری از موارد منظور از گفتمان این است که زبان در چهارچوب قالب‌هایی ساختاربندی شده است و مردم به هنگام مشارکت در حوزه‌های مختلف حیات اجتماعی در گفتار خود از این قالب‌ها پیروی می‌کنند. تحلیل گفتمان نیز تحلیل همین قالب‌هاست (یورگنسون و فیلیپس، ۱۳۸۹: ۱۷). اسلمبروک از قول استویز تحلیل گفتمان را این گونه تعریف می‌کند: «مطالعه استفاده از زبان در وراى مرزهای جمله/پاره‌گفته؛ مطالعه روابط متقابل زبان و جامعه؛ مطالعه ویژگی‌های تعاملی و گفت‌وگویی ارتباط روزمره» (فاضلی، ۱۳۸۳: ۸۳). تحلیل گفتمان نه یک رویکرد واحد بلکه مجموعه‌ای از رویکردهای میان‌رشته‌ای است که می‌توان از آن‌ها در انواع گوناگون مطالعه‌ها و برای کندوکاو در قلمروهای مختلف اجتماعی استفاده کرد (یورگنسون و فیلیپس، ۱۳۸۹). به تعبیر بشیر، گفتمان بر اساس هژمونیک شدن معناها، ایده‌ها و اندیشه‌ها استوار است. در همین راستا می‌توان گفت تحلیل گفتمان تحلیلی تفسیری و معناشناسانه از گفتمان است (بشیر، ۱۴۰۰: ۳۹).

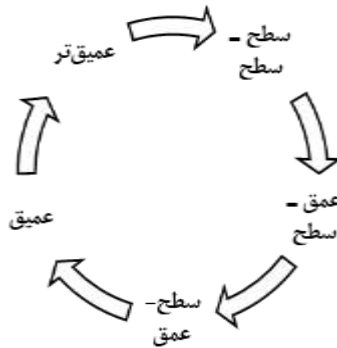
روش عملیاتی تحلیل گفتمان (پدام)^۲ روش جدیدی برای تحلیل گفتمان است. این روش بر مبنای فرایندسازی معنا استوار است. افزون بر آن این معنا بر پایه ارتباط و تحولات ارتباطی شکل گرفته است که بر متن و تفسیر متن تأثیرگذار است. هدف اصلی این روش، عملیاتی‌سازی تحلیل گفتمان و ارائه روشی کاربردی و به شکل فرایندی در ساخت معنا و رسیدن به نقشه معنایی مبتنی بر کشف دال‌های اساسی است (بشیر، ۱۴۰۰: ۳۹).

این روش دارای سه مرحله کلی است: توصیف، تفسیر و تبیین. مرحله توصیف خود به سه بخش تقسیم می‌شود: (۱) «سطح - سطح» که برداشت از اصل متن را شامل می‌شود؛ (۲) «عمق - سطح» که گرایش و جهت‌گیری متن را نشان می‌دهد؛ (۳) «سطح - عمق» که به تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن اشاره دارد. در مرحله عمیق، با توجه به زمینه‌ها و شرایط

1. Discourse Analysis

2. Practical Discourse Analysis Method (PDAM)

محیطی خلق متن، در بستر موقعیتی آن به پرسش گرفته می‌شود و رابطه‌ای معنایی میان متن و زمینه ایجاد می‌شود. مرحله تبیین (عمیق‌تر) تحلیل فراگفتمان‌های بینامتنی است. در مرحله عمیق‌تر، پای فرامتن به میان کشیده شده و روابط متن و زمینه که در مرحله پیشین مورد نظر بود، در رابطه با فرامتن تحلیل می‌شود. فراتر در این مرحله می‌تواند هر مسئله‌ای باشد که در خلق متن و زمینه تأثیرگذار است، یا با آن‌ها رابطه ایجاد می‌کند (بشیر و امین، ۱۳۹۸: ۲۱۴). نمودار شماره ۲ نشان‌دهنده سطوح تحلیلی مزبور است. واحد تحلیل متن، برداشت‌هایی از تمام بخش‌هایی از رمان است که نمودی از هویت فرهنگی سه گروه مسلمان، ارامنه و گرجی‌ها در آن‌ها نهفته بوده است و همچنین متن‌هایی است که به ارتباطات میان‌فرهنگی مسلمانان و مسیحیان در این دوره اشاره دارد.

نمودار شماره ۲. سطوح تحلیلی گفتمانی طبق روش پدام (بشیر، ۱۴۰۰)

۵. رمان علی و نینو

رمان «علی و نینو» نوشته یوسف وزیر چمن زمینی با نام مستعار قربان سعید، نویسنده آذربایجانی‌الاصیل، نخستین بار در سال ۱۹۲۷ میلادی در اتریش و به زبان آلمانی منتشر شده است. بعدها این اثر از آلمانی به ترکی استانبولی و سپس از نسخه استانبولی به آذربایجانی برگردانده شده است. این داستان تا به حال به سی زبان دنیا از جمله فارسی نیز ترجمه شده است، اما ترجمه فارسی آن چندان خوش‌خوان نیست. همچنین مجسمه‌ای متحرک و نمادین

الهام گرفته از شخصیت‌های این کتاب در باتومی گرجستان، به‌عنوان نمادی از پیوند اسلام و مسیحیت ساخته شده است. در سال ۲۰۱۶ فیلمی نیز به همین نام که اقتباسی از رمان بود، با سرمایه‌گذاری مشترک انگلیس، گرجستان و آذربایجان تولید شد. به تعبیری علی و نینو کتابی بین‌المللی است و بیانگر فضای درهم‌آمیخته و چندملیتی آذربایجان در آستانه انقلاب ۱۷ اکتبر است (بیات، ۱۳۹۷).

تشکیل دولت جمهوری دموکراتیک آذربایجان در ۱۹۱۸ تحول مهمی در سرنوشت مسلمانان قفقاز بود. حادثه‌ای بنیان‌گذار که فرایند حرکت مجموعه‌ای از افراد را به سوی جامعه شدن و از آنجا به سوی ملت شدن نشان می‌دهد. این ملت در یک فرصت و برهه تاریخی پرتلاطم توان بروز پیدا می‌کند و در نهایت می‌تواند برای دو سال موجودیت خود را ثابت کند. این اثبات خود چنان قدرتمند و تأثیرگذار بود که پس از صد سال هنوز هم بنیان‌های فکری، معرفتی، جامعه‌شناختی و سیاسی ملت آذربایجان بر دال‌های اساسی آن دوران در حال نشو و نماست. از این منظر، یعنی از جنبه ایجاد شور ملیت در یک قوم و سپس برآوردن پتانسیل ایجاد حاکمیتی مدرن در آن‌ها، ایجاد جمهوری دموکراتیک آذربایجان، نقطه اوج یک حرکت فکری - فرهنگی است که از منظر تحولات فکری مسلمانان در ابتدای قرن بیستم باید مورد توجه قرار گیرد. این حرکت خود را به‌روشنی در تحولات نسلی و تفاوتی که در نوع پیش نسل‌های مختلف آن دوره آذربایجان وجود دارد بروز می‌دهد. این سیر تحول را می‌توان در رمان «علی و نینو» دید. علی و نینو، تمثیل تحول تمدنی در نسل‌های مختلف یک ملت و تبلور جوشش شعور ملی در آن‌هاست. شاید بتوان ادعا کرد در هیچ‌کدام از آثار تاریخی باقی‌مانده از آن دوره، تصویری به شفافیت این اثر که نشانگر فهم‌های مختلف نسل‌ها و طیف‌های گوناگون مسلمانان قفقاز نسبت به ایجاد دولت جمهوری دموکراتیک آذربایجان باشد، بیان نشده است.

جذابیت این داستان، در عشق یک مسلمان و مسیحی است (رئیس‌نیا، ۱۳۹۷). علی، پسری آذربایجانی، مسلمان و شیعه‌مذهب، عاشق نینو، دختر گرجستانی و مسیحی می‌شود. علی و نینو هر دو دانش‌آموز دبیرستانی هستند. کتاب بر اساس شخصیت‌های نمادین پیش می‌رود.

هریک از افراد و موقعیت‌ها نمادی از جریان، گروه و شرایطی هستند. داستان به شکل خاصی به جزئیات می‌پردازد؛ گویا پرده‌ای جلوی چشم خواننده جریان دارد. رمان علی و نینو تصویر رنگینی از جهان و فرهنگی به دست می‌دهد که دیگر وجود ندارد، با این حال یادش تا امروز هم جذاب باقی مانده است. داستان علی و نینو از اوایل دهه ۱۹۱۰ در باکو که آن‌زمان در سیطره روسیه بود، آغاز می‌شود. علی‌خان شیروانشیر و نینو کیپانی هر دو هنوز دانش‌آموزند، اما سال‌ها دل در گرو هم دارند. علی از یک خانواده‌ی خان‌زاده‌ی آذربایجانی با ریشه‌های ایرانی و مسلمان است که به‌رغم تحصیلات جدید، عمیقاً احساس شرقی بودن دارد. نینو اما از یک خانواده‌ی اصیل‌زاده‌ی گرجی و مسیحی است که با فرهنگ اروپایی بزرگ شده است.

به‌طور مشخص رمان روایتی از مسیر زندگی علی و داستان عشق اوست. در سال ۱۹۱۴ که شعله‌های جنگ سر می‌کشد و روسیه یک سمت این جنگ بزرگ جهانی شناخته می‌شود، برخی از دوستان علی مشتاقانه به ارتش روسیه می‌پیوندند، اما او با این باور که این جنگ مسیحیان است، برای حضور در صحنه جنگ دچار تردید می‌شود. چندی بعد عثمانی مسلمان به روسیه اعلان جنگ می‌دهد؛ حالا علی به‌عنوان یک شیعه در ابهامی بزرگ برای حمایت از دولت مسلمان ولی سنی یا حکومت مسیحی قرار می‌گیرد. در این بین علی که توانسته اجازه ازدواج با نینو را از پدر بگیرد، با دزدیدن معشوقه‌اش توسط فردی ارمنی روبه‌رو می‌شود و در پی تعقیب آن‌ها، فرد ارمنی را به قتل می‌رساند. او برای فرار از قصاص خانواده‌ی فرد ارمنی، در روستایی کوهستانی در داغستان پنهان می‌شود. پس از مدتی نینو نیز به او می‌پیوندد و با هم ازدواج می‌کنند و زندگی در خفا و فقیرانه‌ای را پیش می‌گیرند. در همین حین خبر سرنگونی حکومت تزاری به گوش می‌رسد و علی با مساعد دیدن شرایط و رفع نگرانی از انتقام‌جویی آرامنه، دوباره به همراه نینو به شهرش برمی‌گردد. در ادامه، بخشی از ارتش درهم‌گسیخته روسیه دست به غارت آذربایجان و کشتار مردم می‌زند و باکو به محاصره می‌افتد. علی به جمع مدافعان شهر می‌پیوندد و نینو نیز در پشت خط مقدم به یاری مدافعان شهر مشغول می‌شود، اما با غلبه غارتگران و مصادره اموال خاندان شیروانشیر، علی و نینو به همراه پدر به ایران فرار

می‌کنند و نینو در حرمسرای شیروانشیرها در تهران می‌ماند. پس از گذشت مدت زمانی و رفع خطر روس‌ها، آذربایجانی‌ها، جمهوری دموکراتیک آذربایجان را تأسیس می‌کنند. علی و نینو نیز برمی‌گردند و عمارت شیروانشیر را بازسازی می‌کنند. دوران خوشی خیلی زود تمام می‌شود و قوای اشغالگر انگلیسی از راه می‌رسند؛ هرچند جمهوری هنوز سرپاست و علی و نینو که به انگلیسی مسلط هستند، بخشی از فعالیت‌های دیپلماتیک جمهوری را به‌عنوان میزبان رویدادها پیش می‌برند. نینو تلاش می‌کند با کمک سفارت فرانسه، همراه علی به پاریس بروند، اما علی حاضر به ترک باکو نمی‌شود. در ادامه نینو دختردار می‌شود. با پایان جنگ و آغاز خروج نیروهای بریتانیایی، این بار بلشویک‌های روس متوجه چاه‌های نفت باکو می‌شوند. علی و نینو و دختر بچه‌شان ترجیح می‌دهند به اطراف گنجه بروند و به دور از اخبار و هیاهو، زندگی کنند، اما باکو دوباره اشغال می‌شود و گنجه مورد تاخت‌وتاز قرار می‌گیرد. نینو و دخترش به گرجستان فرار می‌کنند، اما علی می‌ماند و در دفاع از آذربایجان کشته می‌شود. در نهایت نیز جمهوری دموکراتیک آذربایجان سقوط کرده و آذربایجان جزئی از اتحاد جماهیر شوروی می‌شود.

جدول شماره ۱. گونه‌شناسی شخصیت‌های رمان

نام شخصیت در رمان	قومیت یا ملیت شخصیت	توضیح شخصیت
علی‌خان شیروانشیر	آذربایجانی	جوان روشنفکر مسلمان با ریشه‌های سنتی از نسل شروانشاهان قفقاز
نینو کیپپانی	گرجی	جوان مسیحی غرب‌گرا
ناچاریان	ارمنی	فردی فرصت‌طلب
سید مصطفی	آذربایجانی	طلبه جوان مسلمان و متدین سنتی
محمدحیدر	آذربایجانی	جوان مسلمان شجاع و جنگجو
پدر علی‌خان	آذربایجانی	مسلمان سرمایه‌دار سنتی با ریشه‌های ایرانی از نسل شروانشاهان قفقاز
پدر نینو	گرجی	سرمایه‌دار نوکیسه حامی حکومت تزار

۶. یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش بر اساس تحلیل گفتمان انجام گرفته روی رمان علی و نینو به دست آمده‌اند. همین جا باید تأکید کرد سه مرحله ابتدایی توصیفی، به معنای تفاوت اساسی میان متون سه ستون اول نیست بلکه در اینجا عمدتاً جهت‌گیری اهمیت دارد؛ بنابراین، اگرچه گاهی تصور می‌شود متون بیان‌شده مشابهت زیادی با هم دارند، در حقیقت آنچه آن‌ها را از هم متمایز می‌سازد، نوع جهت‌گیری استخراج‌شده از متن اصلی در ستون اول است. در جدول زیر به بررسی سه مرحله ابتدایی (توصیفی) گفتمان ارتباطات میان‌فرهنگی میان مسلمانان و مسیحیان در منطقه قفقاز در سال‌های ۱۹۲۰-۱۹۱۰ میلادی مبتنی بر رمان علی و نینو پرداخته شده است.

جدول شماره ۲. سه مرحله اول تحلیل گفتمان ارتباطات میان‌فرهنگی میان مسلمانان و مسیحیان در منطقه قفقاز، سال‌های ۱۹۱۰ تا ۱۹۲۰ میلادی مبتنی بر رمان علی و نینو

ردیف	برداشت از اصل متن	جهت‌گیری و گرایش متن	تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن
۱	ما مسلمانان به اوامر الهی گوش فرا می‌دهیم، اما اروپایی‌ها با اینکه به اوامر الهی گوش نمی‌دهند، روزبه‌روز پیشرفت می‌کنند و قدرتمندتر هم می‌شوند.	انگاره ذهنی مسلمانان پیرامون سنت‌های اسلامی به‌عنوان مانع پیشرفت مادی	تردید مسلمانان در کارآمدی سنت‌های اسلامی در دنیای جدید
۲	اوایل حکومت روس‌ها بر قفقاز، در مدارس کنار تصویر تزار، تصویر همسر تزار نیز زده می‌شد، مسلمانان به دلیل پوشش نامناسب همسر تزار، از این حرکت ناراضی بودند و فرزندان‌شان را به مدرسه نمی‌فرستادند.	مقاومت فرهنگی مسلمانان قفقاز در برابر سنت‌زدایی روس‌ها	تقید فرهنگی مسلمانان قفقاز نسبت به سنت دینی خود
۳	گفت‌وگوی علی و نینو: - تو زنت را زیر چادر مخفی خواهی کرد؟ + این قضیه را قطعی نمی‌توانم جواب دهم. بستگی به شرایط دارد. چادر، زن را از آفتاب،	تأکید علی به‌عنوان یک مسلمان بر سنت و فرهنگ دینی خود	پایبندی مسلمان نواندیش به سنت در عین مواجهه با فرهنگ غربی و مسیحی

ردیف	برداشت از اصل متن	جهت‌گیری و گرایش متن	تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن
	گردوخاک و از نگاه‌های بد مصون نگه می‌دارد. - به نظرت در اروپا دختر و پسرهای هفده و نوزده‌ساله چنین بحث‌هایی می‌کنند؟ + به گمانم نه! - پس اگر آن‌ها نمی‌کنند، بیا تا ما هم نکنیم.		
۴	در اطراف مراسم، تعداد زیادی دختران موزرد روس ایستاده بودند. آن‌ها به اتفاق با پسران روس و بعضاً با ارمنی‌ها و گرجی‌ها هم‌کلام می‌شدند، اما وقتی دانش‌آموز مسلمانی به آن‌ها نزدیک می‌شد، دختران روسی با حالت تمسخر و خنده یکی دو کلمه می‌گفتند و از جمع دور می‌شدند.	همگرایی فرهنگی ارمنی‌ها، گرجی‌ها و روس‌ها با یکدیگر و درعین حال بیگانگی فرهنگی مسلمانان با آن‌ها	اولویت هویت دینی بر هویت قومی در منطقه قفقاز
۵	مسلمانان همراه با آرامنه در آنجا (قره‌باغ) با صلح و صفا روزها سپری کرده و زندگی می‌کردند. به‌خاطر آنکه شوشا سال‌های درازی مانند پلی بین قفقاز، ایران و ترکیه بود.	زندگی صلح‌آمیز مسلمانان و آرامنه در قره‌باغ پیش از ورود اندیشه مدرن غربی	بر هم خوردن نظم سستی در نتیجه ورود اندیشه‌های مدرن غربی
۶	علی: من نینو را مثل پدرم و عمویم که ز نشان را سرچشمه دیده بودند، ندیدم. من او را در مسیر مدرسه دیدم.	سنت‌شکنی در نحوه آشنایی پیش از ازدواج توسط علی	ورود فرهنگ غربی به قفقاز علت عدم دوام برخی مظاهر فرهنگ سستی در میان مسلمانان
۷	نینو خطاب به علی در تئاتر: ای بربر، به صحنه اجرای نمایش نگاه کن، اطراف را دیدن زن؛ نینو در حالی این حرف را می‌زند که خودش در حال دیدن زدن تماشاگر ارمنی بود.	تلاش نینو و علی برای مطابقت خود با محیط تئاتر	ورود مظاهر تمدن غرب عاملی برای تغییر فرهنگی
۸	ما به‌عنوان سه نماینده اقوام بزرگ قفقازی کنار هم نشستیم. مسلمان (آذربایجانی)، گرجی و ارمنی.	شکل‌گیری هویت منطقه قفقاز نه به‌عنوان بخشی از	حس هویت مستقل اقوام قفقاز از شرق و غرب

ردیف	برداشت از اصل متن	جهت‌گیری و گرایش متن	تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن
	هر سه زیر یک آسمان به دنیا آمده‌ایم و روی یک زمین زندگی می‌کنیم. بینمان گرچه تفاوت‌هایی وجود دارد، اما همانند تثلیث حضرت مریم، حضرت عیسی و حضرت جبرئیل یکی هستیم. همچنان‌که همه ما اروپایی هستیم، آسیایی نیز هستیم. هم از شرق الگو می‌گیریم و هم غرب. ما پلی بین شرق و غرب هستیم.	غرب و نه بخشی از هویت شرق بلکه رویکرد مستقل نسبت به این دو طیف	
۹	دشمن ما الان در شمال نشسته و در تلاش است به ما القا کند ما (اقوام قفقازی) همچون کودکان نیاز به حفاظت داریم، اما ما خیلی وقت است که کودکی را پشت سر گذاشته و به بلوغ رسیده‌ایم.	انگاره منفی اقوام قفقاز نسبت به حضور تاریخی روسیه در این منطقه	حس استقلال‌طلبی اقوام قفقاز از یوغ روس‌ها
۱۰	پدر نینو خطاب به علی‌خان: باور کن من برای دخترم، شوهری بهتر از شما نمی‌توانم تصور کنم، اما باید سن نینو را هم در نظر بگیریم. به‌رحال ما نمی‌خواهیم سنت ازدواج در کودکی هندوها را تکرار کنیم. مسئله بعدی هم اینکه هر کدام از شما دین‌های متفاوتی دارید و آداب‌ورسوم ما از یکدیگر بسیار متفاوت است. پدرتان هم مثل من فکر می‌کند.	تفاوت دینی و عدم انطباق آداب‌ورسوم، مانع ازدواج یک مسلمان آذری با یک مسیحی ارمنی	تفاوت دینی و فرهنگی، ریشه جدایی آذری‌ها و گرجی‌ها
۱۱	ناچاربان خطاب به پدر نینو: سر این شهر در اتحاد نامعلوم اقوامش نهفته است. در قفقاز تنها شهری که اقوام کنار یکدیگر با هم متحد هستند، همین شهر باکوست.	باکو؛ شهر چندفرهنگی با اقوام متحد در منطقه قفقاز	زندگی مسالمت‌آمیز اقوام مختلف در شهر باکو
۱۲	جانشین تزار در قفقاز، طرفدار ازدواج‌های بین‌قومی است. او ازدواج را یکی از راه‌های	تلاش روسیه برای از بین بردن هویت شرقی منطقه	سیاست شرقی‌زدایی فرهنگی قفقاز توسط روسیه

ردیف	برداشت از اصل متن	جهت‌گیری و گرایش متن	تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن
	اتصال شرق به غرب می‌داند.	قفقاز	
۱۳	ناچاران دربارۀ ترس مردم قره‌باغ از هجوم ترک‌ها به قره‌باغ و جنگ و قتل‌عام ارامنه و ترک‌ها در آناتولی صحبت می‌کند.	ترس مردم ارمنی قره‌باغ از حمله ترک‌های مسلمان عثمانی به قره‌باغ	ستیز تاریخی مسلمانان با ارمنی‌ها در منطقه قفقاز
۱۴	به‌خاطر دوستی‌ام با ناچاران ارمنی، خیلی از مسلمانان از من روی برگردانده بودند.	انگاره ذهنی منفی درباره ارامنه در ذهن مسلمانان آذری قفقاز	ریشه دینی نفرت مسلمانان سستی از ارمنی‌ها
۱۵	مهمان‌نوازی گرجی‌ها با مهمان‌نوازی عمومی در تهران تفاوت چندانی نداشت؛ هرچند اینجا شراب می‌نوشند و می‌رقصند. این بود دروازه اروپا؟ قطعاً نه! اینجا فقط با دیگر قسمت‌های آسیا متفاوت است. مانند دروازه‌های بازی‌های کودکی!	تقلید گرجی‌ها از آداب غربی به‌عنوان یک سرزمین شرقی در جوار غرب	غرب‌زدگی گرجی‌ها
۱۶	یکی از گرجی‌ها: بیچاره گرجستان! ما بین آب و آتش گیر کرده‌ایم.	عدم الحاق کامل گرجستان به شرق و غرب	قرار گرفتن گرجستان بین هویت تمدنی شرق و غرب
۱۷	زینال آقا (سرمایه‌دار پیر آذربایجانی): خوشبختی ما در استانبول نیست؛ خوشبختی ما در غرب است.	غرب‌الهام‌بخش سعادت و نبود آینده روشن برای جهان اسلام	انگاره ذهنی غربی شدن عامل پیشرفت
۱۸	عاقده خطاب به نینو: دیتان (مسیحیت) را نگه می‌دارید یا به دین شوهرتان (اسلام) درمی‌آید؟ نینو لحظه‌ای تردید کرد، اما بلافاصله سرش را بلند کرد و با غرور گفت: من می‌خواهم دین خودم را حفظ کنم.	عدم پذیرش اسلام توسط یک مسیحی و درعین حال برقراری ازدواج	برقراری ارتباط میان فرهنگی اقوام در قفقاز، بدون ادغام هویتی، با حفظ هویت فرهنگی و دینی خویش
۱۹	پدر علی خطاب به علی: پسر، آسیا از بین نرفته است. بلکه صرفاً مرزهایش جابه‌جا شده است. باکو دیگر جزئی از اروپا شده است. این مسئله	پیشروی فرهنگ غربی - اروپایی در فرهنگ شرقی - سیایی	غلبه مظاهر تمدنی غرب بر شرق در قفقاز

ردیف	برداشت از اصل متن	جهت‌گیری و گرایش متن	تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن
	تصادفی نیست، چراکه دیگر در باکو آسیایی نمانده بود. علی: چرا پدر! من سه روز و سه شب پشت تیربار از آسیا دفاع می‌کردم. پدر: تو جسور هستی، اما این کافی نیست. خود تو بخشی از اروپا را با خودت حمل می‌کنی. تو در مدارس روس‌ها درس خواندی و زبان لاتین یاد گرفتی. تو هنوز به خودت آسیایی می‌گویی؟ اگر در جنگ پیروز می‌شدی، سبک زندگی اروپایی را خود تو به باکو می‌آوردی. برای ما چه فرقی دارد ساختمان‌های بلند را تو برایمان بیاوری یا نماینده روس‌ها؟		
۲۰	ایران پیر و شکننده شده است. راه‌های کهنه شاید زیبا باشد، اما دیگر امکان ادامه حیات ندارند.	ایران به‌عنوان سرزمین شرقی تداعی‌گر تاریخ باشکوه و درعین حال آینده‌مخدوش	افول تمدنی شرق
۲۱	سفیر انگلیس در آذربایجان: من بیست سال در ایران کنسول بودم، نابودی فرهنگ غنی شرقی در نتیجه تقلید از تمدن غربی، حقیقتاً برای انسان عذاب‌آور است، اما به‌رحال باید اعتراف کنم کشور شما آمادگی استقلال را دارد. علی تشکر می‌کند و از سفیر جدا شده و به سمت وزیر امور خارجه آذربایجان می‌رود.	فراموشی سنت‌های شرقی زمینه‌ساز فروپاشی تمدن شرق و از بین رفتن هویت فرهنگی	پدیده مستمر نابودی فرهنگ و تمدن شرقی در آن دوران
۲۲	علی خطاب به نینو: همان‌طور که تو در آسیا نمی‌توانی بمانی، من هم در اروپا نمی‌توانم بمانم. بیا در باکو، جایی که آسیا از اروپا	توافق بر هویت غیرمتعین؛ نه غرب است و نه شرق	اشاره به هویت التقاطی باکو

ردیف	برداشت از اصل متن	جهت‌گیری و گرایش متن	تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن
	تشخیص داده نمی‌شود و هر دو به هم مخلوط شده‌اند، زندگی کنیم.		
۲۳	نینو خطاب به علی‌خان: تو از شهر آسیایی‌ات محافظت کن، من هم از خانه اروپایی‌ام.	احساس تعلق نینو و علی به فرهنگ‌های خودشان و هضم نشدن در فرهنگ مقابل	حفظ هویت فرهنگی خود در عین برقراری ارتباطات میان فرهنگی مسالمت‌آمیز (فرهنگ شرقی و غربی)
۲۴	علی‌خان پس از حمله بلشویک‌ها به آذربایجان در مقابل توصیه‌های دوستانش که می‌گفتند به ایران فرار کند، پاسخ می‌دهد نه به ایران و نه به اروپا. باید بمانم و از وطنم دفاع کنم.	تأکید بر هویت مستقل از ایران و غرب توسط علی‌خان	زمینه‌سازی هویت ملی آذربایجان
۲۵	یکی از سربازان آذربایجانی گفت: شنیده‌ام در ایران کسی به نام رضا (خان) پیدا شده و هزاران نفر جنگجو را دور خودش جمع کرده است. در ترکیه هم مصطفی کمال پاشا لشکر بزرگی برقرار کرده است. ما بیهوده نمی‌جنگیم. بیست و پنج هزار نفر به کمک ما می‌آیند. علی‌خان: بیست و پنج هزار نفر نه، بلکه بیست و پنج میلیون مسلمان پشت ما هستند، اما اینکه به وقتش به اینجا خواهند رسید را خدا می‌داند.	نضج و شکل‌گیری جریان توسعه و مدرنیزاسیون در جهان اسلام در عین تلاش برای مبارزه با استعمار غربی	توجه به هویت فرهنگی و دینی در راستای اندیشه پیشرفت و توسعه تمدنی

۷. تحلیل مرحله عمیق

همان‌گونه که گفته شد، مرحله تفسیر (عمیق) شامل تحلیل بینامتنیت ذهنی تحلیل‌گر و بینامتنیت‌های مرتبط است که معمولاً توسط نویسنده متن اصلی در متن آورده شده‌اند. مقصود از این دو مفهوم این است که هر تحلیل‌گری با خواندن متن مورد تحقیق، متون دیگر را تداعی

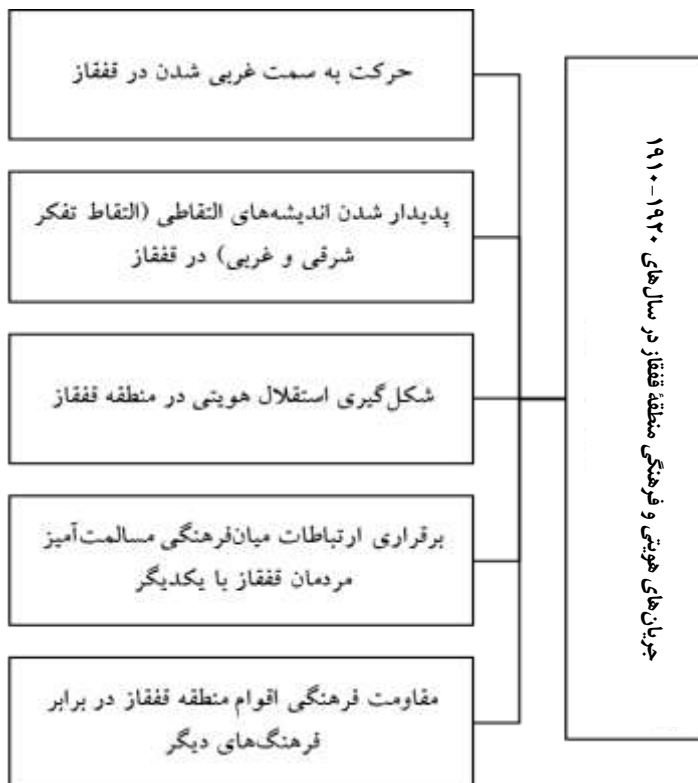
می‌کند که آن را بینامتنیت می‌گویند. نویسنده نیز در متن، با اشاره به متون دیگر، نوعی رابطه بینامتنی ایجاد می‌کند. تحلیل روابط دو بینامتنیت تحلیل‌گر و نویسنده در این مرحله انجام می‌گیرد. در مرحله عمیق، با توجه به زمینه‌ها و شرایط محیطی خلق متن، متن در بستر موقعیتی آن به پرسش گرفته می‌شود و رابطه‌ای معنایی میان متن و زمینه ایجاد می‌شود. در حقیقت در مرحله عمیق، دال‌های اساسی گفتمانی که با بینامتنیت‌های مختلف مرتبط هستند، مورد کشف قرار می‌گیرند.

جدول شماره ۳. تحلیل مرحله عمیق گفتمان ارتباطات میان فرهنگی میان مسلمانان و مسیحیان در منطقه قفقاز، سال‌های ۱۹۱۰ تا ۱۹۲۰ میلادی مبتنی بر رمان علی و نینو

دال‌های اساسی مرحله عمیق	تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن
شکل‌گیری استقلال هویتی در منطقه قفقاز	حس استقلال‌طلبی اقوام قفقاز از یوغ روس‌ها
	زمینه‌سازی برای هویت ملی آذربایجان
	حس هویت مستقل اقوام قفقاز از شرق و غرب
حرکت به سمت غربی شدن در قفقاز	پدیده مستمر نابودی فرهنگ و تمدن شرقی در آن دوران
	افول تمدنی شرق
	غلبه مظاهر فرهنگ غرب بر شرق در قفقاز
	انگاره ذهنی غربی شدن؛ عامل پیشرفت
	غرب‌زدگی گرجی‌ها
	سیاست شرق‌زدایی فرهنگی قفقاز توسط روسیه
	ورود مظاهر تمدن غرب عاملی برای تغییر فرهنگی
	تردید مسلمانان در کارآمدی سنت‌های اسلامی در دنیای جدید
	ورود فرهنگ غربی به قفقاز موجب عدم دوام برخی مظاهر فرهنگ سنتی میان مسلمانان
برقراری ارتباطات میان فرهنگی مسالمت‌آمیز مردمان قفقاز با یکدیگر	حفظ هویت فرهنگی خود در عین برقراری ارتباطات میان فرهنگی مسالمت‌آمیز (فرهنگ شرقی و غربی)
	برقراری ارتباط میان فرهنگی اقوام در قفقاز، بدون ادغام هویتی با حفظ هویت فرهنگی و دینی خویش

تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن	دال‌های اساسی مرحله عمیق
زندگی مسالمت‌آمیز اقوام مختلف در شهر باکو	
بر هم خوردن نظم سنتی در نتیجه ورود اندیشه‌های مدرن غربی	
اشاره به هویت التقاطی باکو	پدیدار شدن اندیشه‌های التقاطی (التقاط تفکر شرقی و غربی) در قفقاز
توجه به هویت فرهنگی و دینی در راستای اندیشه پیشرفت و توسعه تمدنی	
قرار گرفتن گرجستان بین هویت تمدنی شرق و غرب	
پایبندی مسلمان نواندیش به سنت در عین مواجهه با فرهنگ غربی و مسیحی	
ریشه دینی نفرت مسلمانان سنتی از ارمنی‌ها	مقاومت فرهنگی اقوام منطقه قفقاز در برابر فرهنگ‌های دیگر
ستیز تاریخی مسلمانان با ارمنی‌ها در منطقه قفقاز	
تفاوت دینی و فرهنگی، ریشه جدایی آذری‌ها و گرجی‌ها	
تقیّد فرهنگی مسلمانان قفقاز به سنت دینی خود	
اولویت هویت دینی بر هویت قومی در منطقه قفقاز	

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود در این مرحله پنج دال اساسی در زمینه ارتباطات میان فرهنگی میان مسلمانان و مسیحیان در منطقه قفقاز در سال‌های ۱۹۲۰-۱۹۱۰ مورد تأکید است که در نمودار زیر مشهود و نمایان است.

نمودار شماره ۳. دال‌های اساسی مرحله عمیق گفتمان ارتباطات میان فرهنگی میان مسلمانان و مسیحیان در منطقه قفقاز در سال‌های ۱۹۱۰-۱۹۲۰ میلادی مبتنی بر رمان علی و نینو

۸. تحلیل مرحله عمیق‌تر

همان‌گونه که بیان شد، مرحله تبیین (عمیق‌تر) تحلیل فراگفتمان‌های بینامتنی است. مقصود از فراگفتمان‌ها، گفتمان‌هایی است که می‌توانند خارج از گفتمان مورد بحث، با آن گفتمان مفصل‌بندی شوند. به همین دلیل، فرامتن‌ها نیز به معنای متون دیگری است که با متن اصلی مورد تحقیق به گونه‌های مختلف بینامتنیت مرتبط هستند؛ بنابراین در مرحله عمیق‌تر، پای فرامتن به میان کشیده شده و روابط متن و زمینه که در مرحله پیشین مورد نظر بود، در رابطه با فرامتن تحلیل می‌شود. در اینجا یک نگاه جامع فرامتنی با مقایسه دال‌های اساسی گفتمان به‌دست‌آمده در مرحله عمیق، مورد تحلیل قرار گرفته و روابط آن‌ها با گفتمان‌های دیگر

مقایسه می‌شود و در حقیقت ارتباط معنایی آن‌ها تبیین می‌شود؛ بنابراین، هریک از دال‌های اساسی به‌دست‌آمده مورد تحلیل قرار می‌گیرند.

۸-۱. حرکت به سمت غربی شدن در قفقاز

غرب‌گرایی با تکوین ادبیات نمایشی، گسترش فعالیت‌های انتشاراتی و مطبوعاتی و ترویج مدارس جدید به تدریج به جریان حاکم فکری در قفقاز مبدل شد (یعقوب‌زاده، ۱۳۹۷: ۲۴). با گسترش مدارس روسی در قفقاز، به تدریج اشراف و خاندان‌های بزرگ قفقازی فرزندان خود را برای تحصیل در این مدارس به آنجا می‌فرستادند. بدین ترتیب روشنفکرانی در این مدارس تربیت شدند که فارغ از تعصبات قومی، تا حد زیادی هژمونی فرهنگ روسی را پذیرفته بودند و آرای خود را در جهت روسی‌سازی قفقاز و در اصل اروپایی و غربی شدن تنظیم می‌کردند.

در این میان، روشنفکران مسلمان قفقاز، بیش از همتایان ارمنی و گرجی خود، به جریان غرب‌گرایی و روسی‌زدگی با تردید می‌نگریستند، اما تحولات سیاسی جهان و پیشرفت روزافزون تمدن غربی، هرچه بیشتر آن‌ها را به قبول واقعیت برتری غرب بر شرق در این دوره می‌کشاند. احمد آقاوخلو، روشنفکر مسلمان قفقازی در این دوره، در یکی از مقاله‌های خود می‌نویسد: «ما هنوز بین اروپا و ایران مرددیم؛ اما چه بخواهیم و چه نخواهیم باید ژان ژاک روسو را به سعدی ترجیح دهیم» (دشتبانی، ۱۳۹۶: ۸۰).

۸-۲. پدیدار شدن التقاط تفکر شرقی و غربی در قفقاز

گسترش تفکر غرب‌گرایی در قفقاز، مقاومتی را از سوی نیروهای مردمی به‌ویژه سنت‌گراها برانگیخت. مردم روشنفکران را از خود نمی‌دانستند و نسخه‌های تجویزی آن‌ها را عملی نمی‌ساختند. در این موقعیت، روشنفکران جدیدی نیز متوجه ارزش‌های سنتی جوامع خود شدند و از جریان فکری روشنگری در قفقاز به شکل رادیکال و افراطی فاصله گرفتند. بدین ترتیب نسخه‌های جدید غربی‌سازی قفقاز، مبتنی بر تفسیر جدیدی از سنت بود که مغایرتی با مدرنیسم نداشت.

برای مثال براساس آنچه از مقالات آقاوخلو در این دوره استنباط می‌شود، از نظر او جوهر

و ذات جامعه اسلامی با جامعه غربی تفاوت خاصی ندارد که ویژگی فراگیر مهمی باشد و در رویارویی و تعارض با غرب قرار گیرد. او لیبرالیسم را حتی در توافق با اسلام می‌دانست. نکته جالب توجه اینجاست که آقاوخلو هم از بازگشت به صدر اسلام دفاع می‌کند و هم از لزوم تطبیق اسلام با شرایط زمان (دشتبانی، ۱۳۹۶: ۹۱-۸۴).

۳-۸. شکل‌گیری استقلال هویتی در منطقه قفقاز

گرجی‌ها تنها گروهی از اهالی قفقاز بودند که از یک منطقه ملی خاص خود بهره داشتند، ولی برای ارمنی‌ها و آذری‌ها آگاهی ملی بیشتر در نوعی هویت دینی مستتر بود. هویت دینی و فرهنگی ارمنی‌ها از دیرباز با هویت ملی آن‌ها گره خورده بود. دفاع از حقوق کلیسای ارمنستان که محافظ مبانی اعتقادی و ضامن وحدت ملی ارمنی‌ها بود، آگاهی ملی ارمنه قفقاز را در برابر تجاوزهای دولت روسیه افزایش داد؛ اما پراکندگی جغرافیایی و عدم برخورداری از منطقه ملی خاص خود، تشکیل کشور مستقل یا خودمختار را برایشان دشوار ساخته بود. مسلمانان در این دوره خواستار تشکیل دولت مستقل خود یا منطقه خودمختار نبودند، اما در تقابل ادعاهای ارضی ارمنی، به تدریج به فکر تشکیل کشور مستقل برای خود می‌افتند. در واقع رشد و ظهور آگاهی ملی مسلمانان قفقاز در قالب هویت مستقل ملی روند آهسته‌تری نسبت به ارمنه و گرجی‌ها داشت. هویت ملی آذربایجانی تحت نفوذ معدود روشنفکران مسلمان قفقاز که به اشراف زمین‌دار و سرمایه‌داری صنعتی جدید مربوط بودند، بیش از آنکه ماهیت ضد روس داشته باشد، بر ضد ارمنی‌هایی معطوف بود که در باکو صاحب قدرت و نفوذ بودند. در واقع سرمایه‌داری مسلمانان که در رقابت تنگاتنگی با سرمایه‌داری ارمنه بود، منجر به رشد تفکرات ملی‌گرایانه در میان مسلمانان می‌شود. سناتور کوزمینسکی فرستاده مخصوص دربار تزار برای بررسی علل درگیری آذری‌ها و ارمنه در قفقاز در گزارش خود خاطر نشان می‌کند رقابت سیاسی و اقتصادی دو سرمایه‌داری ارمنی و آذری یکی از علل اساسی این درگیری‌ها بوده است (سویتوخوفسکی، ۱۳۸۱: ۱۳۶-۱۳۴). در حقیقت، عامل مؤثر در فرایند توسعه خودآگاهی ملی آذربایجان را باید در استقرار گروه‌های قومی ارمنی و روس به‌عنوان گروه

قومی «غیر» در جامعه آذربایجان دانست؛ چراکه وجود هویت «غیر» و «بیگانه» تعریف هویت خودی را آسان تر می‌کند.

برای مثال، تغییر و تحولی که آقاوگلو تجربه می‌کند، نمونه‌ای از تغییر و تحول روشنفکران مسلمان قفقاز است؛ روشنفکرانی که متوجه می‌شوند برای صلاح و سعادت مردمانشان راهی جز ملی‌گرایی و استقلال‌طلبی وجود ندارد. آقاوگلو در دوره جوانی به‌طور کامل متوجه ایران و فرهنگ ایرانی بود، اما بعدها به غرب متمایل شد و در نهایت به ایده ملی‌گرایی ترکی - آذربایجانی رسید (دشتبانی، ۱۳۹۶: ۹۹-۹۶). گسست سیاسی و اداری از ایران از یک سو و تلاش برای قرار گرفتن در مسیر تجدد از سوی دیگر که از منشأ اصلی آن یعنی اروپا سرچشمه می‌گرفت، مسلمانان قفقاز را از هویت تاریخی خود دور می‌کرد و واله و شیدا در مسیر هویتی جدیدی قرار می‌داد.

در این بین فعالیت مطبوعاتی نقش مهمی در راه‌گذار مسلمانان قفقاز از یک هویت جمعی دینی به یک هویت ملی و سیاسی داشت. مطبوعات این امکان را برای افرادی که در مناطق مختلف اقامت داشتند به وجود آورد تا هم از حوادث باخبر شوند و حتی بیش از آن، همه را به گونه‌ای جهت دهند که آن حادثه را به گونه‌ی واحدی درک کنند و واکنش واحدی نشان دهند. نخستین بار نشریه کشکول پرسش از ملیت را به‌صورت جدی در قالب مقاله‌ای با عنوان «احوال آذربایجانی و اجنبی» بیان کرد. دو ماه پس از تعطیلی روزنامه کشکول در سال ۱۸۹۱، برادران انسی‌زاده رسماً برای نشریه‌ای با نام آذربایجان درخواست مجوز کردند که البته با این درخواست موافقت نشد. همان سال محمد آقا شاه تختلی، در مقاله‌ای که در کاسپی چاپ شد، با عنوان «مسلمانان ماورای قفقاز را باید چه نامید؟»، به تبیین این موضوع پرداخت و به‌صراحت مسلمانان جنوب شرقی قفقاز را آذربایجانی معرفی کرد (دشتبانی، ۱۳۹۶: ۵۹).

بررسی این نکته نیز قابل اهمیت است که مسلمانان قفقاز هنگام مناقشه‌های آذری - ارمنی، ایران و ترکیه را متفق خود تلقی می‌کردند (یعقوب‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۰۱). در واقع خودی دانستن مسلمانان ایران و عثمانی و غیریت‌سازی از مسیحیان قفقاز، نشانگر نقش هویت اسلامی در

شکل دهی به هویت ملی آذربایجانی است؛ یعنی روشنفکر و توده مردمی آذربایجانی، ابتدا خود را مسلمان تعریف می‌کند و مؤلفه‌های هویتی دیگرش همچون زبان ترکی و تعلق تاریخی - جغرافیایی به قفقاز در درجات بعدی قرار می‌گیرد.

۴-۸. برقراری ارتباطات میان فرهنگی مسالمت‌آمیز مردمان قفقاز با یکدیگر

باکو در اوایل قرن بیستم به ستاد کارگری قفقاز تبدیل شد. جمعیت شهر باکو که در سال ۱۸۶۳ میلادی تنها ۱۴ هزار نفر بود، در سال ۱۹۰۳ میلادی به افزون بر ۲۰۶ هزار نفر رسید. این بالاترین نرخ رشد جمعیت در شهرهای روسیه بود (دشتبانی، ۱۳۹۶: ۷۱). بر اساس سرشماری صنعتی سال ۱۹۰۸ میلادی، حدود ۴۸ هزار کارگر در باکو زندگی می‌کردند و از بیست قومیت - ملیت متفاوت تشکیل شده بودند (سویتوخوفسکی، ۱۳۸۱: ۱۵۶). در خلال نیمه نخست ۱۹۱۸ میلادی درحالی که جنگ و جدلهای قومی در باکو، گنجه و ایروان جریان داشت، ارمنی‌ها و مسلمانان قره‌باغ در صلح و آرامش به سر می‌بردند و در شورای اداری محل با هم همکاری داشتند (بیات، ۱۴۰۰: ۱۹۷).

۵-۸. مقاومت فرهنگی اقوام منطقه قفقاز در برابر فرهنگ‌های دیگر

مسلمانان و مسیحیان (ارامنه و گرجی‌ها) در عین همکاری‌ها و رقابت‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی خود، همواره از اختلاط کامل و هضم شدن در فرهنگ یکدیگر بر حذر بودند. اقوام قفقازی، همچنان که از نفوس خود در برابر دیگر اقوام محافظت می‌کردند، از دین و فرهنگ خود نیز محافظت می‌کردند.

دفاع ارامنه از کلیسای ارمنی و آداب و سنن ارمنی، مبارزات گرجی‌ها برای ایجاد منطقه خودمختار سیاسی و فرهنگی و مبارزات مسلمانان در مقابل تلاش حاکمیت تزاری برای از بین بردن آداب و سنن مسلمانان همگی نشان از مقاومت فرهنگی اقوام قفقازی در مقابل فرهنگ‌های دیگر داشت (سویتوخوفسکی، ۱۳۸۱: ۸۹).

نتیجه‌گیری

رمان علی و نینو، داستانی عاشقانه از دو نوجوان آذری و گرجی است که به یکدیگر علاقه‌مندند و این داستان در پس پرده خود، زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی برهه زمانی میان دو جنگ اول و دوم جهانی و جریان‌های هویتی مربوط به آن دوران را روایت می‌کند. این رمان که روایت‌گر دوره تاریخی مهم ۱۹۲۰-۱۹۱۰ میلادی است، از چند نظر حائز اهمیت فراوان است. نخست اینکه در این دوره عمدتاً هویت‌های ملی و فرهنگی مردمان قفقاز شکل می‌گیرد، همچنین دوران بسیار مهمی از جهت تقابل دو جریان سنت و مدرنیته در منطقه قفقاز بوده است که مردمان آن دست به انتخاب‌های تاریخی زده و سرنوشت و آینده خویش را جهت می‌دهند. به تعبیر دیگر این دوره تاریخی، نمایشی از تحول بین‌نسلی و حرکتی به سمت غربی شدن قفقاز است. طبق نظریه مذاکره بر سر هویت، هویت امری غیرثابت تلقی می‌شود و در پی گفت‌وگو و مذاکره شکل گرفته و تغییر می‌یابد. در این رمان، گفت‌وگو و تعامل افراد مختلف، منجر به شکل‌گیری هویت فرهنگی منطقه قفقاز می‌شود و در این میان جریان‌های فکری، فرهنگی و هویتی متفاوتی ظهور و بروز دارند. به تعبیر دیگر هویت در پس ارتباطات، گفت‌وگوها و تعاملات فرهنگی شکل می‌گیرد که در این رمان نیز به‌نوعی روند شکل‌گیری هویت فرهنگی مردمان این منطقه و جریان‌های فکری، هویتی و فرهنگی اثرگذار بر آن بیان می‌شود.

به‌طورکلی پس از انجام تحلیل گفتمان رمان علی و نینو و فهم عمیق ارتباطات میان‌فرهنگی میان مسلمانان و مسیحیان در منطقه قفقاز، در سال‌های ۱۹۲۰-۱۹۱۰ میلادی، عمدتاً پنج جریان فکری، فرهنگی و هویتی شناسایی شدند که عبارت‌اند از:

۱. جریانی که به‌دنبال غربی‌سازی منطقه قفقاز است. این گروه سعی دارند هویت سنتی منطقه فراموش شود تا حرکت به سمت افق‌های تجدد صورت پذیرد. غرب‌گرایی با تکوین ادبیات نمایشی، گسترش فعالیت‌های انتشاراتی و مطبوعاتی و ترویج مدارس جدید، به تدریج به جریان حاکم فکری در قفقاز تبدیل شد؛

۲. جریان دوم مربوط به نوعی رویکرد التقاطی است که به دنبال تجمیع سنت و تجدد بوده و به تعبیر بهتر نه می‌تواند از سنت عبور کند و نه تمایلی به ماندن روی اصول سنتی و مبارزه با تجدد دارد؛

۳. جریان بعدی که ریشه‌های هویت ملی در منطقه قفقاز است، همواره استقلال هویتی را دنبال می‌کند. فرهنگ‌های متکثر منطقه قفقاز در غیریت با یکدیگر به دنبال ایجاد هویت ملی مختص به خود هستند و از این نظر یک آذری مسلمان خود را در مقابل یک ارمنی مسیحی می‌بیند و در پی تعریف هویتی مستقل از هویت‌های دیگر است؛

۴. علاوه بر رویکردهای مذکور، زندگی مسالمت‌آمیز کلیه اقوام مختلف منطقه قفقاز با یکدیگر دارای ریشه‌های تاریخی است. به تعبیر دیگر در عین حال که فرهنگ‌های متنوع منطقه، سعی در حفظ هویت خود دارند، سالیان متمادی زیستن کنار یکدیگر را تجربه کرده‌اند و از این نظر ارتباطات میان فرهنگی داشته‌اند؛

۵. آخرین جریان فکری، فرهنگی و هویتی مربوط به مقاومت فرهنگی اقوام مختلف منطقه قفقاز است. در واقع این اقوام مبتنی بر دین و آداب و رسوم خود، زندگی کرده‌اند. به طور کلی دین و قومیت به شکل هم‌افزایی مقاومت فرهنگی را تقویت می‌کنند و مانع درهم‌آمیختگی کامل اقوام و فرهنگ‌ها در یکدیگر شده‌اند.

فهرست منابع

- بشیر، حسن (۱۳۹۳). *دانشنامه علوم ارتباطات*، جلد اول (ارتباطات)، تهران.
- بشیر، حسن (۱۳۹۵). *دیپلماسی گفتمانی: تعامل سیاست، فرهنگ و ارتباطات*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق(ع).
- بشیر، حسن (۱۳۹۸). «تحلیل گفتمانی بیعت در نامه‌های حضرت علی علیه‌السلام و معاویه بر پایه نظریه هماهنگ معنا». *فصلنامه علمی پژوهش‌های نهج‌البلاغه*، شماره ۶۲، صص ۱۶۶-۱۳۱.
- بشیر، حسن (۱۴۰۰). «فرایند ساخت معنا در تحلیل گفتمان با روش «پدام» با مطالعه موردی بیداری اسلامی». *فصلنامه علمی روش‌شناسی علوم انسانی*، صص ۴۸-۳۱.
- بشیر، حسن؛ امین، محسن (۱۳۹۸). «تحلیل سخنرانی‌های حسن روحانی و داندل ترامپ در مجمع عمومی سازمان ملل»، *پژوهش‌های راهبردی سیاست*، بهار ۱۳۹۸، شماره ۲۸، صص ۲۳۸-۲۰۷.
- بیات، کاوه (۱۴۰۰). *قققاز در تاریخ معاصر*، مجموعه مقالات، تهران: شیرازه.
- جنکینز، ریچارد (۱۳۸۱). *هویت اجتماعی*. ترجمه تورج یاراحمدی، تهران: انتشارات شیرازه.
- دشتبانی، داوود (۱۳۹۶). *جمهوری آن سوی ارس؛ از خیال تا واقعیت*، فرایند شکل‌گیری جمهوری آذربایجان، تهران: نگارستان اندیشه.
- رضی، حسین (۱۳۷۷). «ارتباطات میان‌فرهنگی (تاریخ، مفاهیم و جایگاه)». *فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه‌السلام*، شماره‌های ۷-۶، صص ۱۶۶-۱۳۵.
- سویتوخوفسکی، تادیوش (۱۳۸۱). *آذربایجان و روسیه*، ترجمه: کاظم فیروزمند، تهران: شادگان.
- صبوری کزج، جواد (۱۴۰۱). «گفتمان دیپلماسی مبادله‌ای آموزشی جمهوری اسلامی ایران»، *پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات*. دانشگاه امام صادق(ع).
- عاملی، سعیدرضا (۱۳۸۳). «دوجانه‌ی شدن‌ها و آینده‌ی هویت‌های هم‌زمان». *ضمیمه خردنامه همشهری*، ۲۶، صص ۱۱-۱۰.
- فاضلی، محمد (۱۳۸۳). «گفتمان و تحلیل گفتمانی»، *پژوهش‌نامه علوم انسانی و اجتماعی*، شماره چهاردهم، صص ۱۰۷-۸۱.

گادیکانست، ویلیام. بی. (۱۳۹۶). کتاب نظریه‌پردازی درباره ارتباطات میان‌فرهنگی. ترجمه حسن بشیر. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق(ع).

نورمحمدی، مرتضی؛ شربتی، وحید (۱۳۹۳). «ضرورت‌ها و عوامل مؤثر بر اتحادها در قفقاز جنوبی». نشریه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۸۷، صص ۱۴۸-۱۲۵.

زرگر، افشین (۱۳۸۸). «روند دولت - ملت‌سازی در جمهوری آذربایجان؛ هویت دولت در حال ملی‌شدن». پژوهش‌نامه زمستان. شماره ۴۶. صص ۱۸۰-۱۱۵.

کولایی، الهه؛ نظامی، مریم (۱۳۹۸). «پان ترکیسم: برساختن هویت و شکل‌گیری جمهوری آذربایجان (۱۸۹۰ تا ۱۹۲۰)». نشریه مطالعات اوراسیای مرکزی، (۲)، صص ۴۷۸-۴۵۹.

یعقوب‌زاده، جلیل (۱۳۹۷). تکوین و تحول ملی‌گرایی در جمهوری آذربایجان، اردبیل: ساوالان ایگیدلری.

بیات، کاوه (۱۳۹۷). نقد و بررسی «علی و نینو» به یاد استاد جعفری‌مذهب. خبرگزاری کتاب ایران: <https://www.ibna.ir/vdcjoye88uqeatz.fsfu.html>

رئیس‌نیا، رحیم (۱۳۹۷). نقد و بررسی «علی و نینو» به یاد استاد جعفری‌مذهب. خبرگزاری کتاب ایران: <https://www.ibna.ir/vdcjoye88uqeatz.fsfu.html>

یورداوغلو، الخان (۲۰۲۱). «علی و نینو؛ رقابت عشق و جنگ»، بازیابی ۵ اردیبهشت ۱۴۰۳. از:

<https://525.az/news/173765-eli-ve-nino-sevgi-ve-muharibe-paralellyinde%20multikulturalmesaj>

Cline, T. & Abreu, G. (2012). "Silent" Monologues, "loud" Dialogues and the Emergence of Hibernated I-positions in the Negotiation of Multivoiced Cultural Identities". *Culture & Psychology*. December 18, pp. 494-509.

Lusting, M & Koester, J (1999). *Intercultural Competence*, Longman.